

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2007 metai

2

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2008

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2007

2

Vilnius 2008

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2007

2

Vilnius 2008

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2008
© Straipsnių autoriai, 2008

Metodika

ZIGMANTAS KIAUPA

DĖL LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS MIESTŲ ISTORIOGRAFIJOS OBJEKTO

Miestų istoriografijos objektas – miestas, kaip ir kitos žmonių gyvenimo ir veiklos sritys, nuolat keičiasi. Miestai Lietuvoje tapo svarbiausia žmonių gyvenimo ir veiklos vieta, juose susitelkė didžiausia gyventojų dalis. Ir nors taip buvo ne visada, miestai ir praityje buvo svarbūs visuomenės ir valstybės gyvenimo centrai, tačiau kitokie negu dabartiniais laikais. Todėl kalbant apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) miestų istoriografiją, būtina suvokti, kad šios miestų istoriografijos objektas, taigi ir pati istoriografija, jos nagrinėjamų problemų sąrašas, tyrinėjimų metodai labai skiriasi nuo XIX ar XX a. Lietuvos miestų istoriografijos.

* * *

Nekalbant apie laiko skirtumą, pabrėžtinai LDK miestų istoriografijos tiriamos teritorijos charakteristikų skirtumas lyginant su vėlesniais laikais. LDK laikų, t. y. XIII–XVIII a., Lietuvos teritorija keitėsi, bet ji niekad nesutapo su dabartine Lietuvos teritorija. LDK įvairiu laiku aprėpė dabartinę Baltarusiją, didelę dalį Ukrainos, dabartinės Lenkijos sudėtyje esančią Palenkę bei lietuvių tebegyvenamus pasienio su Lietuva rajonus, į LDK sudėtį įeidavo atskiros dabartinės Rusijos Federacijos ar Latvijos žemės su savo miestais. Antra vertus, Mažoji Lietuva nebuvo Lietuvos valstybės sudėtyje ir dabartinės Lietuvos miestas Klaipėda tarsi nepatenka į kalbamos istoriografijos dėmesio lauką.

LDK miestų istoriografijos objektas yra visos valstybės miestų istorija. Šia neabejotina tiesa vadovavosi autoriai, tyrinėję LDK miestų istoriją kaip visumą ir rašę įvairiais šios istorijos klausimais, pradedant XIX a. antrosios pusės istorikais M. Vladimirskiu-Budanovu, V. Antonevičiumi ir baigiant Juliuszu Bardachu, kuris, beje,

studijoje „Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII wieku“ aptarė vienos svarbiausių LDK miestų istorijos, miestų santvarkos ir su tuo susijusios Magdeburgo teisės panaudojimo, problemų istoriografija¹. Buvo stengiamasi operuoti visos valstybės miestų istorijos medžiaga, tačiau reikia pažymėti, kad su nedidelėmis išimtimis iš valstybės lietuviškųjų žemių miestų tyrinėtojai žinodavo tik Vilnių, kiti miestai praktiškai buvo nepastebimi. Pagrindinė priežastis – trūko konkrečių miestų istorijos monografinių tyrimų, nedaug buvo randama ir šaltinių publikacijose.

XX a. antrojoje pusėje padėtis pamažu ėmė keistis, lietuviškųjų žemių miestų praeitis buvo vis geriau pažįstama. Anksčiausiai valstybės lietuviškųjų miestų istorijos duomenis į savo konkrečių LDK miestų visumos istorijos tyrimus įtraukė Lenkijos istorikai. Besikeičiančią padėtį liudija Jerzy Ochmańskio ir Stanisława Alexandrowicziaus darbai². Lenkijos istorikai, kitaip nei Sovietų Sąjungoje gyvenę ir dirbę istorikai, pasirinkdami tyrinėjimo objektą nepatirdavo varžymų, skatinusių atsižvelgti į „savos“ respublikos sienas.

Bet štai Baltarusijoje istorikai, tirdami LDK laikotarpio miestų istoriją, jau prieš Antrąjį pasaulinį karą (čia daugiausia nuveikė Vasilis Družčycas³), užsidarė savo respublikoje, tyrė tik Sovietų Baltarusijos teritorijoje buvusių miestų istoriją, ir tokia padėtis išliko per visą sovietmetį (Zinovijaus Kopysskio, Anatolijaus Hryckevičiaus ir kitų darbai⁴). Panaši padėtis buvo ir Lietuvoje (Vincas Kryževičius⁵), ir Ukrainoje

¹ J. Bardach, *O dawniej i niedawnej Litwie*, Poznań, 1988, s. 75–80. Autorius taip pat nurodo kitą ankstyvosios LDK miestų istoriografijos apžvalgą: A. Дворниченко, Русские дореволюционные историки о городском строе Великого Княжества Литовского, *Генезис и развитие феодализма в России*, Ленинград, 1983, с. 90–102.

² J. Ochmański, W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku, *Studia Historica. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa, 1958, s. 279–294; S. Alexandrowicz, Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII wieku, *Acta Baltico-Slavica*, t. VII, 1970, s. 47–108. Bet ir jie vengė ar turėję vengti LDK vardo, žr. S. Alexandrowicziaus darbus.

³ В. Дружыц, Беларускія месцы у гістарычнай літаратуры, *Гістарычна-Археалагічны Зборнік*, т. I, Мінск, 1927, с. 250–276; В. Дружыц, Войты и их улада ў беларускіх гаспадарскіх месцах з майдеборскім правам, *Працы клясы гісторыі*, т. 2, Мінск, 1929; В. Дружыц, Магістрат ў беларускіх гаспадарскіх месцах з майдеборскім правам ў XV–XVII сталяццях, *Працы клясы гісторыі*, т. 2, Мінск, 1929, с. 377–458. Šiose studijose autorius į Baltarusijos miestų sąrašą įtraukdavo ir Vilnių. To nedarė po Antrojo pasaulinio karo, kai Vilnius buvo kitos Sovietų Sąjungos respublikos, Lietuvos, sostinė, rašė autoriai, žr. išn. 4.

⁴ З. Ю. Копысский, *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.*, Минск, 1966; З. Ю. Копысский, Магдебургское право в городах Белоруссии, *Советское славяноведение*, 1972, № 5, с. 26–41; З. Ю. Копысский, *Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.*, Минск, 1975; А. Грицкевич, *Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв.*, Минск, 1975; А. Грицкевич, *Социальная борьба горожан Белоруссии XVI–XVIII вв.*, Минск, 1979 ir kt.

⁵ V. Kryževičius, *Lietuvos privilegijuotieji miestai*, Vilnius, 1981.

(Piotras Sasas)⁶. Istorikai atskirdavo savo respublikos miestus nuo kitų LDK miestų ir tirdavo juos kaip baltarusišką, lietuvišką ar ukrainietišką visumą, o ne kaip vieno ar kito LDK regiono miestus. Taip buvo daroma tiek rašant nurodytus apibendrinamuosius darbus, tiek specialias studijas. Štai Juozas Jurginis, rašydamas apie 1776 m. Abiejų Tautų Respublikos seimo konstituciją miestų reikalu, LDK miestus skrupulingai sugrupavo į Lietuvos bei Baltarusijos miestus ir straipsnyje nagrinėjo tik savo meto Lietuvos miestus⁷.

Dabar sunku pasakyti, ar nusistatymas tolimos praeities tyrimuose neperžengti Sovietų Sąjungos respublikų sienų buvo sovietmečio mokslo politinio reguliavimo pasekmė, ar pačių istorikų metodinės nuostatos. Tik pasakytina, kad tokia pati padėtis buvo ir kitose LDK istorijos tyrimo sferose⁸, miestų istoriografija nebuvo išimtis. Kaip bebūtų, LDK miestų kaip visumos istorijos tyrimų, nei apibendrinančiųjų, nei kokiu konkrečiu klausimu, nebuvo, nedideli bandymai ignoruoti nusistovėjusią tvarką padėties nekeitė⁹.

Pastaruoju metu LDK miestų istoriografijos padėtis yra pasikeitusi, tai geriausiai rodo Edmundo Rimšos tyrinėjimai¹⁰. Autorius tyrinėjimuose aprėpia visoje LDK jos besikeičiančiose sienose įvairiu laiku buvusius miestus. Taip sukonstruotų LDK miestų istorijos tyrimų dar nėra daug. Bent jau Lietuvos istorikai, išskyrus E. Rimšą, rašydami apie LDK istoriją, taip pat ir miestų istoriją, kol kas nekelia sau užduoties tirti visos valstybės miestų istoriją. O Baltarusijos, Ukrainos ar kitų šalių istorikai, imantys tirti LDK miestų istoriją, papildomai dar susiduria su kalbos barjeru ir nepajėgia įtraukti į savo tyrimus vis gausėjančios temos istoriografijos lietuvių kalba.

Tačiau tai, ar tyrime aprėpiama, ar neaprėpiama visos LDK miestų praeitis, yra tik viena svarstymų apie LDK miestų istoriografijos objektą pusė. LDK teritorija buvo labai didelė, valstybę sudarė žemės, turėjusios skirtingą praeitį ir jau LDK laikotarpiu egzistavusios skirtingomis sąlygomis. Kitaip sakant, LDK galima išskirti skirtingos raidos ir būklės valstybės regionus.

⁶ П. С а с, *Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVII в.*, Киев, 1989.

⁷ Ю. Ю р г и н и с, Судьба магдебургского права в литовских городах, *История СССР*, 1975, № 4, с. 145–155.

⁸ Plg.: J. J u r g i n i s, *Baudžiavos išgalėjimas Lietuvoje* (Vilnius, 1962) ir М. С п и р и д о н о в, *Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.)* (Минск, 1993). Net kai vienoje knygoje buvo tiriama visos LDK valstiečių istorijos klausimai, tyrimo objektas būdavo įvardijamas ne kaip LDK valstiečiai, o kaip Baltarusijos ir Lietuvos valstiečiai – Д. П о х и л е в и ч, *Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв.*, Львов, 1957.

⁹ Z. K i a u p a, 1551 m. ir 1620 m. Vilniaus vilkierai ir jų taikymas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestuose, *Jaunųjų istorikų darbai*. Pirmoji knyga, Vilnius, 1976, p. 41–51; E. R i m š a, 1791–1792 m. Lietuvos miestų savivaldos privilegijos kaip heraldikos šaltinis, *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, sud. Z. Kiaupa ir E. Rimša, Vilnius, 1988, p. 105–139.

¹⁰ E. R i m š a, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*, Vilnius, 1999.

J. Bardachas rašo apie dvi LDK dalis, kuriose Magdeburgo teisės plitimas skyrėsi, t. y. apie vakarinę ir rytinę LDK dalis¹¹. Tačiau atkreiptinas dėmesys į tai, kad kalbamas procesas panašiai vyko ir vakarinėse rusiškosiose LDK žemėse (Voluinėje, vadinamojoje Juodojoje Rusijoje), ir rytinėse, Padauguvyje ar Padneprėje. Net Magdeburgo teisės plitimo laikas iš esmės sutapo, magdeburgines privilegijas anksčiau, negu ši teisė ėmė plisti rusiškosiose žemėse, gavo tik Brestas (1390 m., pakartotinai 1408 m.) ir Luckas (1437 m., bet teko kartoti 1497 m.). Todėl tiek miestų istorijos, tiek iš viso LDK istorijos tyrimuose išskirti regionus tikslingiau būtų vartojant ne vakarų ir rytų sąvokas, o atsižvelgiant į skirtingą regionų valstybinio gyvenimo patyrimą bei visuomeninio ir valstybinio vystymosi tempus. Tenka kalbėti apie lietuviškąsias ir rusiškasias Lietuvos valstybės žemes.

Nesigilinant į kitus šių dviejų valstybės dalių skirtumus, pasakytina, kad miestų raida ir būklė jose ilgą laiką skyrėsi. XIII–XIV a., kuriantis ir augant Lietuvos valstybei, miestai lietuvių žemėse tik kūrėsi. Tuo pačiu metu į Lietuvos valstybę įjungtų Rusios žemių miestai jau turėjo ne vieno šimto metų praeitį. Antra vertus, LDK miestus iš esmės pakeitusi vokiškoji miestų teisė anksčiausiai, jau XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje, atėjo į LDK lietuviškąsias žemes. Čia buvo Vilnius, Kaunas, Trakai, tik Brestas buvo ne lietuviškose žemėse, bet vis tiek pačiame vakariniame valstybės pakraštyje. Vokiškoji Magdeburgo teisė į LDK rusiškasias žemes įsiveržė tik Aleksandrui Jogailaičiui (1442–1505) valdant, t. y. visu šimtmečiu vėliau. Iki to laiko šiose žemėse miestai tvarkėsi pagal senąją Rusios miestų tvarką. Nuo XVI a. pradžios miestų padėtis abiejose valstybės dalyse ėmė panašėti, nors įvairūs skirtumai visiškai neišnyko.

Taigi, kalbėdami apie LDK miestus, galime įvardyti valstybės regionus, kuriuose miestų raida ir būklė skyrėsi. Tiesa, tie skirtumai bėgant laikui mažėjo, bet visai neišnyko. Tai valstybės lietuviškosios ir rusiškosios žemės.

Kalbant apie LDK regionus negalima užmiršti Palenkės, kuri skyrėsi nuo kitų valstybės dalių. Čia jotvingių žemėse susikirto kolonizaciniai srautai iš Lietuvos, Rusios ir Lenkijos (Mazovijos), XV a. viduryje ji laikinai buvo atsidūrusi Mazovijos kunigaikščių valdžioje. Visi šie reiškiniai paliko savo pėdsakus, miestų gyvenime dar nuo Vytauto laikų galėjo reikštis ir vokiečių miestiečių faktorius. Todėl Palenkė išskirtina į atskirą regioną tiek kalbant apie miestų, tiek iš viso – miestietišką gyvenviečių istoriją¹².

Dar daugiau, kiekviename iš tų dviejų didžiųjų regionų galima išskirti mažesnius. Čia detaliam neaptarinėsime jų bendrųjų požymių, bet kalbant apie miestų (miestietišką

¹¹ J. Bardach, *min veik.*, p. 84.

¹² S. Alexandrowicz, *Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, r. XXVIII, 1980, zes. 3, s. 413–427; W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku, Przegląd Historyczny*, t. LXXIII, 1982, zes. 1–2, s. 23–44.

gyvenviečių) istoriją visai pagrįstas atrodo Žemaitijos¹³ ar Padauguvio su Aukštutiniu Padnepriu regiono¹⁴ išskyrimas. Be tokių subregionų, galima pastebėti tam tikrus teritorinius miestų susigrupavimus ne dėl vieno ar kito regiono vidinės raidos ypatybių, bet dėl kitų priežasčių, kurių įtaka galėdavo peržengti įprastų regionų ribas. Štai istoriografijoje yra pastebėta, kad vokiškoji miestų teisė sąlyginai anksti, XV a. pabaigoje – XVI a. pirmojoje pusėje, buvo suteikiama nedideliems miestams, išsidėsčiusiems prie Lietuvos ir Lenkijos valdovų kelionių iš Vilniaus į Lenkiją trasos lietuviškosios dalies¹⁵. Šiuo atveju turėtume ypatingą tik miestų raidos regioną, kurio ribos nesutaptų su įprastais regionais.

Apibendrinant svarstymus apie LDK miestų istoriografijos objekto teritorinius požymius, pasakytina, kad tai visų pirma yra visa LDK teritorija. Šios teritorijos skaidymas ir joje buvusių miestų grupavimas atsižvelgiant į XX a., t. y. į istorikų gyvenamo laiko valstybines sienas, nėra istoriškai ir metodiškai pagrįstas ir vaisingas. O miestų grupavimas pagal didelius ar mažus istorinius regionus ir miestų istorijos tyrimas tų regionų ribose yra neišvengiamas ir prasmingas veiksmas. Čia nerašėme apie konkrečių miestų istorijos tyrimus, laikydami tai savaime suprantamu ir reikalingu dalyku. Konkrečių miestų istorijos tyrimai natūraliai įsilieja į LDK miestų istoriografijos sistemą, turime seką *konkretus miestas – regiono miestai – LDK miestai* arba atvirkščiai, nelygu istoriografijos būklė ar tyrimo tikslai.

* * *

Kaip ir kitų šalių miestai Lietuvos miestai nuėjo ilgą raidos kelią, keitėsi jų požymiai. Bene pastoviausias ir akivaizdžiausias miestą nuo kaimo skiriantis požymis buvo ir yra urbanizuota erdvė, t. y. gatvių ir aikščių tinklas bei santykinai tankus užstatymas. Bet miestų pažinimo raktas yra toje erdvėje gyvenusi ir veikusi formali ar neformali miesto gyventojų bendruomenė. Kadangi visuomenės struktūra nuolat keitėsi, tai ir miesto bendruomenės požymiai nebuvo pastovūs. Skirtumai pirmiausia atsirado dėl laikotarpio visuomenės sandaros skirtumų. LDK laikotarpiu besusidaranti ir veikiančios luominės visuomenės sąlygomis miestai amžininkams buvo ir istorikams neišvengiamai yra visų pirma miestiečių bendruomenės ir jų gyvenamos teritorijos.

Miestiečių bendruomenė šiuo atveju buvo ir yra suprantama kaip vadinamaisiais miestietiškais verslais (prekyba, amatai, piniginių operacijos, laisvosios profesijos)

¹³ E. Meilus, *Žemaitijos Kunigaikštystės miesteliai XVII a. II pusėje – XVIII a.*, Vilnius, 1997.

¹⁴ А. Ю. Дворниченко, *Городская община Верхнего Поднепралья и Подвинья в XI–XV вв.* Автореф. канд. дисс., Ленинград, 1983; А. Ю. Дворниченко, О характере социальной борьбы в городских общинах Верхнего Поднепралья и Подвинья в XI–XV вв., *Генезис и развитие феодализма в России. Проблемы социальной и классовой борьбы*, Ленинград, 1985.

¹⁵ S. Wysocki, *Posługi komunikacyjne w miastach W. Ks. Litewskiego na prawie magdeburskim do połowy XVI w.*, Wilno, 1936.

užsiimančių ir ypatingas, iš jų veiklos pobūdžio išplaukantis prievoles valstybei ar savininkams atliekančių žmonių bendruomenė. Tokios bendruomenės buvo labai įvairios ir skyrėsi pagal daugelį požymių – dydį, teisinį statusą valstybėje, jų narių, miestiečių veiklos pobūdį ir jį atitinkančią profesinę bendruomenės struktūrą, reikšmę valstybės ar regiono gyvenime.

Kalbant apie LDK miestų istoriografijos objektą ar, kitaip sakant, kas LDK laikytina miestu, būtina aptarti kai kuriuos miestiečių bendruomenių požymius. Istoriografijoje įvardijamos dvi LDK miestų kategorijos – miestai ir miesteliai¹⁶. Pastarieji kartais tarsi lieka už miestų istoriografijos objekto ribų, nebent miestelis LDK laikais peraugdavo į miestą. Tada miesto istorijoje fiksuojamas miestelio etapas. Problemiškas tebėra ribų tarp miesto ir miestelio būsenos nustatymas.

Dažniausiai ieškant ribos pasitelkiamas formalus požymis – teisinis bendruomenės statusas. Vadovaujantis Vakarų Europos, pirmiausia Vokietijos miestų, kaip savavaldžios miestiečių bendruomenės supratimu, ir LDK miestais siūlyta laikyti tik savavaldžius miestus¹⁷, t. y. gavusius valdovų privilegijas naudotis vokiškąja miesto teise, dažniausiai vadinamąja Magdeburgo teise¹⁸, kartais šios atšaka Kulmo teise, tvarkytis pagal ją miesto viduje ir grįsti tomis privilegijomis santykius su valstybe, jos luominėmis struktūromis bei kitais valstybinio gyvenimo institutais. Iš tikrųjų luominės visuomenės sąlygomis Magdeburgo ar Kulmo teise besinaudojanti bendruomenė buvo miestas, o jos nariai – miestiečiai, net jei ji buvo maža ir jos nariai vertėsi ne tik prekyba ir amatais, bet ir žemės ūkiu.

Magdeburgo teisė į Lietuvą atėjo vėlai, į lietuviškąsias žemes tik XIV a. pabaigoje, į rusiškąsias žemes – dar po šimto metų. Istoriografijoje išskiriami trys šios teisės plitimo Lietuvoje etapai¹⁹. Pirmasis etapas tenka XIV a. pabaigai – XV a. pradžiai, kai Magdeburgo teisę gavo lietuviškųjų žemių miestai – Vilnius (1387 m.), Kaunas (1408 m.) ir Trakai (XV a. pradžia), taip pat pačiame vakariniame valstybės pakraštyje prie kelio iš Vilniaus į Krokuvą buvęs Brestas (1393 m., pakartotinai 1408 m.). Per antrąjį etapą, kuris iš esmės sutapo su Aleksandro Jogailaičio (1492–1506) valdymo metais, Magdeburgo teisė plito LDK rusiškosiose žemėse ir Palenkėje. Trečiasis etapas, kai magdeburgines privilegijas gavusių miestų gausėjo visoje valstybėje, tenka XVI a. antrajai pusei ir XVII a. pirmajai. Iš esmės sutinkant su Magdeburgo teisės,

¹⁶ J. J u r g i n i s, Valakų reformos reikšmė Lietuvos miestams, *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*, 1975, t. 3(52), p. 76.

¹⁷ Ten pat, p. 76. Atkreiptinas dėmesys, kad autorius pabrėžtinai apsiribojo valstybės lietuviškosiomis žemėmis, todėl nesusidūrė su LDK rusiškųjų žemių miestų ikimagdeburginio laikotarpio problema.

¹⁸ Vienos vokiečių miesto teisės atmainos Magdeburgo teisės bei jos priėmimo Lietuvoje esmė išsamiai aptarta: J. K a r p a v i č i e n ė, Magdeburgo teisė: ištakos ir transformacijos, *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai* – 3, red. A. Dubonis ir kt., Vilnius, 2001, p. 175–254.

¹⁹ J. B a r d a c h, min. veik., p. 92–93.

taigi savivaldžių miesto bendruomenių plitimo LDK vaizdu ir chronologiškai pratešiant J. Bardacho tyrimą (jo riba buvo nurodytas XVII a. vidurys), reikia pasakyti, kad epizodiškai naujų magdeburginių bendruomenių visoje valstybėje rasdavosi iki pat Stanislovo Augusto (1764–1795) valdymo pradžios²⁰. Pagaliau pačią XVIII a. pabaigą, Ketverių metų seimo darbo laikotarpį ar, tiksliau, kelis 1791 m. balandžio 18 d. miestų įstatymo įgyvendinimo mėnesius galima laikyti ypatingu miesto teisės LDK plitimo laikotarpiu²¹.

Dar iki Magdeburgo teisės plitimo LDK žemėse trumpiau ar ilgiau egzistavo pagal savo laiko mastus didelės miestiečių bendruomenės. Jų nariai vertėsi miestietiškais verslais, įskaitant prekybą urmu su kitų šalių pirkliais, atlikdavo valdovui ar valstybei ypatingas miestietiškas prievoles. Jie taip pat turėjo įtaką miesto valdymui ir jo santykių su kitais luomais ir valstybės institucijomis formoms, tiesa, dažnai formaliai neapibrėžtą. Galima priminti Vilnių ir dalies jo miestiečių vadą Hanulą²² ar Polocką, besitvarkiusį panašiai kaip Naugardo viečė²³.

Ir Magdeburgo teisei bei miestų savivaldai pagal ją gana intensyviai plintant valstybėje išliko sąlyginai stambios nesavavaldžios miestiečių bendruomenės, kurios pagal kitus miestų požymius nė kiek neatsiliko nuo mažesniųjų ar net vidutiniųjų savavaldžių miestų. Tokie LDK mastu dideli miestai kaip Mogiliavas, Vitebskas ar Orša sulaukė Magdeburgo teisės atitinkamai tik 1577, 1597 ir 1620 m., bet neabejotina, kad ir iki tol jie atitiko daugybę miestų požymių ir buvo tokie. Iki pat XVIII a. pabaigos valstybėje buvo tokių nesavavaldžių miestietišκών bendruomenių. Jų sąrašas nėra parengtas. Norint jį sudaryti reikia konkrečių miestų būklės tyrimų, bet jau dabar galime nurodyti, kad, pvz., lietuviškosiose žemėse Raseiniai, Ukmergė ar Šiauliai visiškai atitiko daugelį miestų požymių.

Pažymėtina, kad ir amžininkai skyrė privilegijuotus ir neprivilegijuotus miestus. Antai, Lietuvos Metrikoje įrašyti 1567 m. didžiojo kunigaikščio raštinėje sudaryti LDK privilegijuotų, t. y. magdeburginių, ir neprivilegijuotų, t. y. nemagdeburginių miestų sąrašai²⁴. Ir šie neprivilegijuoti miestai buvo skiriami nuo miestelių. Taigi teisinis

²⁰ Žr. E. Rimšos parengtą, remiantis kritiškai įvertinta dalyko literatūra ir naujai naudojamais šaltiniais, sąrašą „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestai, turėję savivaldos arba antspaudo teises“ – E. Rimša, min. veik., p. 125–130.

²¹ Žr. 1791–1792 m. privilegijų miestams publikaciją: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 556 (1791–1792). Viešųjų reikalų knyga 35*, parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, E. Rimša, Vilnius, 2005.

²² J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius, 1968, p. 46–47; Wł. Semkowicz, Hanul namiestnik wileński (1382–1387) i jego ród, *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. VII, zes. 1–2.

²³ Ю. Копысский, *Социально-политическое развитие...*, с. 73–78, 81–82.

²⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 531 (1567–1569). Viešųjų reikalų knyga 9*, parengė L. Anužytė ir A. Baliulis, Vilnius, 2001, p. 35–38. Šaltinyje nevartojamos *magdeburginio* ar *nemagdeburginio* miesto sąvokos, bet palyginus kalbamus sąrašus ir E. Rimšos parengtą sąrašą „Lietuvos Didžiosios Kunigaikš-

miestietiškos gyvenvietės statusas, savivaldos buvimas ar nebuvimas nėra neginčytinas miestą nuo miestelio skiriantis bruožas.

Tenka ieškoti kitų šio atskyrimo požymių. Kartais pasitelkiamas gyventojų skaičiaus požymis netinka, nes nors gausesnėje bendruomenėje auga prekybininkų ir amatininkų dalis, o žemdirbystės reikšmė mažėja²⁵, objektyviai pasakyti, kada peržengiama miestelio ir miesto riba pagal gyventojų skaičiaus duomenis ir su tuo susijusią ūkinės veiklos struktūrą praktiškai neįmanoma.

Nedaug gali padėti kitas formalus požymis – miestu laikyti miestietišką gyvenvietę su aiškiai išreikštomis valstybinės ar bažnytinės organizacijos administracinio centro, taip pat stambios privačios valdos centro funkcijomis. Tokiu atveju iš miestų sąrašo gali iškristi ne vienas nesavavaldis miestas, nebuvęs tokiu administraciniu centru. Bet svarbiausia yra tai, kad administracinio centro funkcijos sietinos ne su miestiečių bendruomene, miestietišką gyvenvietės dalimi, o kitomis jos dalimis (apie tai žemiau).

Istoriografijoje aptartas dar vienas miestą ir miestelį skiriantis požymis²⁶. Tai miestietiškos gyvenvietės ekonominės įtakos zonos, prekybos arealo struktūra. Miestelio ekonominės įtakos arealas apimdavęs artimiausias apylinkes. Atitinkamas miesto arealas susidarydavo, nelygu miesto dydis, iš įvairaus skaičiaus miestelių ar miestų, gravituojančių į konkretų didesnę miestą, arealą. Man regis, kad šis miesto ir miestelio atskirties požymis yra esminis. Tačiau retos LDK miestietiškos gyvenvietės ūkinės įtakos arealo struktūra yra taip gerai iširta, kad galėtume tyrimo rezultatais naudotis skirdami gyvenvietę prie miestų ar miestelių. Tuo labiau, kad kiekvienas miestas ar miestelis galėjo pergyventi ir dažnai pergyvendavo pakilimo ar nuosmukio laikotarpius, kurių metu galėjo keistis ir keitėsi jų miestietiškumo samprata.

Todėl norint atskirti nesavavaldį miestą nuo miestelio, tektų derinti įvairius čia minėtus požymius, atsižvelgiant į jų persipynimo rezultatai. Net ir šitaip elgiantis nesavavaldžių miestų, ypač mažesniųjų, ir miestelių atskirtis gali būti sunkiai pastebima ar ginčytina. Tai, be kita ko, rodytų, kad be skirtumų, tarp dviejų šių miestietiškujų gyvenviečių tipų buvo daug bendrumų, kurie juos skyrė nuo savavaldžių miestų.

tystės miestai, turėję savivaldos arba antspaudo teises⁴⁴, matome, kad visi 25 privilegijuotų miestų sąrašą esantys miestai (išskyrus Peščatką, bet prie jos nėra įrašyta mokesčio suma kaip kad prie kitų miestų) jau anksčiau buvo gavę magdeburgines privilegijas. Kitas sąrašas, neprivilegijuotų miestų, nėra toks preciziškas, nes jame tarp 88 miestų atsidūrė Augustavas, Slanimas, Veliuona ir Vysokojė (jei Palenkės), jau anksčiau gavę magdeburgines privilegijas. Kodėl didžiojo kunigaikščio raštinėje buvo padarytos šios paklaidos, neaišku.

²⁵ St. A l e x a n d r o w i c z, *Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, *Roczniki dziejów społecznych i gospodarskich*, r. 27, 1965, s. 38.

²⁶ Ten pat, p. 37; Z. K i a u p a, *Šiauliai XV a. – 1765 m., Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)*, ats. red. L. Mulevičius, Šiauliai, 1991, p. 36–37.

Savavaldūs ir nesavavaldūs miestai turėjo savo ūkinės įtakos arealus, buvo amatų susitelkimo ir prekybos centrai. Pagal miestų dydžius, miestiečių bendruomenės narių skaičių ar pagal ūkinės įtakos arealų dydį ir jį atitinkančią ūkinės veiklos apimtį matysime, kad abiejose miestų kategorijose buvo ir didelių, ir mažesnių, dažnai net visai mažų miestų. Taigi šiais požiūriais LDK savavaldūs ir nesavavaldūs miestai turėjo daug bendrumų.

Bet tiriant miestiečių bendruomenių statusą akivaizdūs skirtumai. Savavaldžių miestų bendruomenės turėjo teisinę autonomiją valstybės mastu, jų būklės atrama buvo luominė vokiškoji miestų teisė, dažniausiai Magdeburgo teisė. Nesavavaldžių miestų bendruomenės tokios autonomijos neturėjo. Jų teisinis statusas nėra patenkinamai išsirtas, bet jau dabar galima sakyti, kad galimi skirtumai tarp didesniųjų LDK rusiškųjų žemių miestų, XV–XVI a. gavusių magdeburgines privilegijas, ir mažesniųjų nesavavaldžių miestų visoje valstybėje. Nesavavaldūs miestai neišvengiamai turėjo būti išskirti į savotiškas mokestines apygardas valdų, kurių sudėtyje jie buvo, viduje. Tai turėjo veikti ir jų valdymo būdą, teikti tokių miestų bendruomenėms tam tikro savarankiškumo. Tuo labiau, kad valdų savininkai skelbdavo miestų nuostatus, kartais net privilegijas, reglamentuojančias jų būvį valdos viduje²⁷.

Miesteliai iš esmės skyrėsi nuo savavaldžių miestų ir turėjo daug skirtumų, lyginant juos su nesavavaldžiais miestais. Visų pirma, lyginant su abiem miestų kategorijomis, miestelių ūkinės įtakos arealas buvo nedidelis ir nesudėtingas – artimiausios apylinkės. Jame nebūdavo kitų miestelių. Šios kategorijos miestietiškos gyvenvietės būdavo mažesnės už miestus. Miestelėnų bendruomenės dažniausiai neturėdavo net to savarankiškumo, kurį teikdavo valdos savininkų nuostatai, jau nekalbant apie specialias privilegijas. Tai, kas literatūroje kartais vadinama miestelių privilegijomis, yra valdovų privilegijos ar leidimai privačių ar institucinių (bažnytinių) žemės valdų savininkams, valstybinių (valdovo) valdų laikytojams arba administratoriams steigti tose valdose miestelius, organizuoti juose turgus²⁸. Sunku išvelgti kokius nors miestelėnų bendruomenių savivaldos net atitinkamos valdos viduje (už valdos ribų tai visiškai neįmanoma) požymių, nebent savitvarkos. Žinoma, detalūs tokių reiškinių tyrimai gal kiek koreguotų pastarąjį teiginį, bet numanu, kad nežymiai.

Bet buvo visų trijų miestietiško gyvenviečių kategorijų bendrų bruožų. Svarbiausi iš jų buvo jų gyventojų pagrindinės ūkinės veiklos pobūdis – prekyba ir amatai bei valstybei ir valdos savininkui atliekamų prievolių rūšis. Miestiečių ir miestelėnų apmokestinimo pagrindas iš esmės skyrėsi nuo valstiečių apmokestinimo pagrindo.

²⁷ P.vz., Šiauliai pirmą kartą tokius nuostatus gavo 1619 m., o 1681 m. Jonas Sobieskis paskelbė privilegiją, kuria buvo reglamentuojamas Šiaulių miesto statusas (Z. K i a u p a, Šiauliai XV a. – 1765 m., p. 26–27). Bet tokia privilegija veikė tik valdos, šiuo atveju – Šiaulių ekonomijos, ribose.

²⁸ E. M e i l u s, Lietuvos miestų, miestelių steigimo ir turgų bei prekymečių privilegijos (XVII a. antroji pusė – XVIII a.), *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, p. 60–104.

Pagrindinės valstiečių prievolės ir mokesčiai būdavo apskaičiuojami nuo valstiečio ūkyje naudojamos dirbamos žemės ir kitų žemės ūkio naudmenų. Svarbiausias miestiečių ir miestelėnų apmokestinimo pagrindas buvo prekybos ir amatų gamybos sferoje, taip pat nekilnojamasis turtas gyvenvietėje (sklypai, dūmai, pastatai).

Pastarosios aplinkybės leidžia suvokti LDK savavaldžius ir nesavavaldžius miestus ir miestelius kaip vieną jungtinį socialinio ir ekonominio gyvenimo fenomeną. Žiūrint ne iš miestų istorijos, o iš visuomenės ir valstybės istorijos pozicijų, bendrumai stelbia skirtumus. Tai jokių būdu nereiškia, kad tie skirtumai yra nereikšmingi. Tik galima sakyti, kad miestietišku gyvenviečių kategorijų tarpusavio ryšiai buvo sudėtingesni, negu įprasta manyti. Ir miestiečių bei miestelėnų vietą visuomenės gyvenime tirti reikia atsižvelgiant į su miestietiškomis gyvenvietėmis bei jose įsikūrusiomis bendruomenėmis susijusių klausimų įvairovę.

* * *

LDK laikotarpiu miestas buvo labai sudėtinga socialinė struktūra, ypač suprantant jį kaip konkrečioje urbanizuotoje erdvėje gyvenančių žmonių visumą. LDK miestai ir miesteliai skyrėsi nuo kitų Lietuvos praeities laikotarpių miestų. Skirtumai pirmiausia atsirado dėl atitinkamo laikotarpio visuomenės sandaros skirtumų.

Bene svarbiausia priežastis buvo visuomenės susiskirstymas į luomus. Urbanizuotoje erdvėje kaimynystėje nuolat gyveno, veikė, santykiavo, buvo viešojo gyvenimo dalyviai įvairių luomų žmonės – miestiečiai, bajorai, dvasininkai. Ši luominė įvairovė taip pat buvo aiškiai išreikšta praktiškai kiekvienos didesnės ar mažesnės miestietiškos gyvenvietės erdvinėje struktūroje. Šalia miestiečių ar miestelėnų bendruomenės ir jų gyvenamos teritorijos ar net įsiterpusios į ją taip pat kaip miestiečių ar miestelėnų bendruomenių teritorijos egzistavo urbanistiškai organizuotos teritorijos, kurios nepriklausė miestiečių ar miestelėnų bendruomenei, t. y. miestui ar miesteliui. Tai būdavo pilys ar dvarai, bažnyčios institucijų (vyskupijų katedros ir parapiinės bažnyčios, vienuolijos) ir joms priklausančios teritorijos, taip pat bajorų / didikų valdos mieste.

Urbanistiškai šios teritorijos galėdavo egzistuoti viena šalia kitos, bet dažnai susiliedavo su miestiečių ar miestelėnų bendruomenės teritorija į vieną praktiškai neišskaidomą urbanizuotą kompleksą. Bet teisiškai tos teritorijos, kuriose, be jų savininkų, gyvendavo bei dirbdavo ir miestietiškais verslais besiverčiantys žmonės, buvo atskiri vienetai. Tai akivaizdu savavaldžiuose miestuose, bet ir kitų kategorijų miestietiškos gyvenvietėse miestiečių ar miestelėnų bendruomenės teritorija teisiškai buvo atskirta nuo kitų gyvenvietės dalių.

Tokią gyvenvietę sudarė: 1) miestas ar miestelis, t. y. miestiečių ar miestelėnų bendruomenė ir jos gyvenama bei valdoma ar tik gyvenama teritorija; 2) pilis ar dvaras, t. y. bajoriškosios valstybės ląstelė; 3) bažnyčios institucijos su joms priklaususiomis valdomis ir ten gyvenusiais žmonėmis. Šios gyvenvietės dalys atsirasdavo įvairiu lai-

ku ir dėl skirtingų priežasčių skirdavosi jų dydžiai, funkcijos ir svarba šalies ar regiono gyvenime. Labai retai trūkdavo kurios nors iš šių gyvenvietės dalių.

Štai jau nuo 1387 m., Lietuvos krikšto ir pirmųjų privilegijų bajorams katalikams, Vilniaus vyskupui – Katalikų bažnyčios Lietuvoje galvai bei Vilniui – pirmajam savi-valda apdovanotam LDK miestui, Vilniuje viena šalia kitos egzistavo savavaldi Vilniaus miestiečių bendruomenė, valdovui priklausanti Vilniaus pilių teritorija ir Vilniaus vyskupo valdos. Ilgainiui Vilniuje gausėjo tokių valdų, vadinamųjų jurzdikų. 1690 m. padūmės mokesčio sąrašuose randame atskirus Vilniaus miestiečių bendruomenės arba Vilniaus miesto, Vilniaus pilių, katalikų vyskupo ir stačiatikių archimandrito valdų, vadinamųjų jurzdikų Vilniuje, ir Vilniaus žydų kahalo sąrašus²⁹. Atskiri mokesčių sąrašai, taigi teisiškai viena nuo kitos atskirtos valdos su savo teritorija, gyventojais, administracija. Jurzdikose, ypač didesnėse, dažnai gyveno ir veikė miestietiškais užsiėmimais besiverčiantys asmenys, pirkliai (prekiautojai) ir amatininkai. Bet jurzdikos buvo valstybės (valdovo), bažnyčios institucijų, taip pat čia dar nemintų privačių asmenų, didikų nuosavybė ar buvo jų valdomos, jos nepriklausė miesto bendruomenei.

Jurzdikos teisiškai nebuvo Vilniaus miesto dalys, jos egzistavo kitoje teisinėje ir luominėje erdvėje. Nepaisant pastarosios aplinkybės, miestiečių bendruomenė ir jurzdikos neišvengiamai buvo susijusios itin glaudžiais ryšiais. Jos buvo integrali Vilniaus urbanistinės struktūros dalis, glaudūs buvo jų ūkiniai ir kultūriniai ryšiai, galima numanyti – netgi šeimyniniai jų gyventojų ryšiai. Kai kalbama apie praeities Vilnių, neįmanoma jo išsivaizduoti be pilių, katedros, gausybės įvairių konfesijų bažnyčių ir vieuolynų, universiteto, didikų rūmų. O juk visa tai – nemiestietiškos Vilniaus dalys.

Panašiai kaip Vilniuje, tik ne taip sudėtingai buvo ir kituose LDK miestuose bei miesteliuose. Gal tik Gardino, ypač po to, kai jame ėmė rinktis Abiejų Tautų Respublikos seimas ir radosi jį aptarnaujanti infrastruktūra, bei Trakų ir Kauno struktūra buvo sudėtingesnė. Praktiškai visur kitur egzistavo triada: miestiečių ar miestelėnų bendruomenė, dvaras ar pilis, paprinė bažnyčia, kartais dar vienas ar keli vienuolynai.

Kiek kitokia, negu kalbamų miestietiškujų gyvenviečių dalių, buvo nekrikščioniškųjų etnokonfesinių bendruomenių padėtis. XIV a. pabaigoje kai kuriuose Lietuvos valstybės miestuose įvairiomis aplinkybėmis apsigyveno žydai, karaimai, totoriai. Dauguma jų vertėsi tais pačiais miestietiškais verslais kaip ir krikščionys miestiečiai, buvo pirkliai, amatininkai, finansininkai. Bet teisine prasme jie nebuvo miestiečiai, nepriklausė miestiečių bendruomenėms. Galima kalbėti apie paraluomines žydų, karaimų, totorių struktūras, apie jų bendruomenes, įsikūrusias miestuose ir miesteliuose šalia krikščioniškųjų miestiečių ar miestelėnų bendruomenių.

²⁹ *Źr. Metryka Litewska. Rejestyry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1667–1690 r., oprac. A. Rachuba, Warszawa, 1989, s. 25–76.*

Kartais šios bendruomenės turėjo savo teritorijas, kaip Trakų karaimų bendruomenė, 1441 m. gavusi iš Kazimiero Jogailaičio savivaldos privilegiją³⁰, ar Vilniaus žydų kahalas, taip pat įteisintas 1633 m. Vladislavo Vazos privilegija³¹. Tokiais atvejais jų padėtis Vilniuje ar Trakuose prilygo kitų nemiestietiškujų dalių padėčiai. Bet dažniausiai žydai ar totoriai miestuose gyvendavo įsiterpę tarp miestiečių ar miestelėnų, kartais priemiesčiuose, įsikurdavo ar būdavo įkurdinami pilies / dvaro, bažnyčių ar bajorų / didikų jurzdikose. Jų sodybos būdavo išsimėčiusios ir nesudarydavo teritorinio vieneto miestietiškoje gyvenvietėje. Vis dėlto miesto audinyje tai būdavo ypatingas elementas, miestiečiai pagal gyvenamąją vietą ir užsiėmimus, bet ne miestiečiai teisiškai ir fiskališkai. Kaip bebūtų, žydų ir kitos nekrikščioniškosios bendruomenės, įsikūrusios miestietiškosiose gyvenvietėse, yra Lietuvos miestų ir miestelių istorijos dalis.

Kaip sakyta, luominėje visuomenėje miestas yra visų pirma miestiečių bendruomenės ir jų gyvenamos teritorijos. Todėl iškyla klausimas, kaip vadinti urbanistinę struktūrą su jos gyventojais, jungiančią miestiečių bendruomenę ir įvairiausias jurzdikas. Tuo labiau, kad galima išvelgti ne tik urbanistinę visumą, bet ir ypatingą socialinį kūną, kad ir neformaliais ryšiais jungiantį įvairios luominės prigimties fenomenus.

Konkrečiu atveju atsakymą rasti galima sutarus, pvz., Vilniaus miestiečių bendruomenę ir jos teritoriją vadinti *Vilniaus miestu*, o visą aglomeraciją, t. y. Vilniaus miestą su pilimis ir jurzdikomis vadinti *Vilniumi*, nepridedant *miesto*. Taip galima elgtis visais konkrečiais atvejais, pvz., *Kauno miestas*, *Karmėlavos miestelis* ir *Kaunas*, *Karmėlava* bei pan. Visus *miestus* ir *miestelius* visos Lietuvos ar regiono mastu, taip pat tam tikrą jų grupę nesunku vadinti *miestais* ir *miesteliais*.

Sunkiau rasti bendrinį miestietiškujų gyvenviečių, suprantamų kaip miestiečių ar miestelėnų bendruomenių ir nemiestietiškujų gyvenvietės dalių junginį, bendrinį įvardijimą. Galima ir šiuo atveju vartoti *miesto* ir, esant reikalui, *miestelio* sąvoką. Turėtume dvi LDK laikotarpio *miesto* ir *miestelio* prasmes, siaurąją – luominę miestiečių ar miestelėnų bendruomenę ir jos teritoriją, – ir plačiąją – miestas ar miestelis kaip visa konkreti urbanizuota erdvė ar aglomeracija. Tik tektų esant reikalui aiškinti, kokia prasme, siaurąją ar plačiąją, *miesto* ar *miestelio* sąvoka vartojama.

Aptarta padėtis Lietuvos miestuose pradėta įstatymiškai keisti Ketverių metų seimo 1788–1792 m. darbo laikotarpiu, kai buvo naikinamos miestuose (plačiąja prasme) esančios jurzdikos. Lietuvai esant Rusijos imperijos sudėtyje, luominės ar paralu-

³⁰ Z. K i a u p a, Dwuczłonowe miasto Troki w XV–XVI wieku. *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa, 2004, s. 345–352.

³¹ M. Ł o w m i a ń s k a, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, Wilno, 1929. Naudojomės perspaudu leidinyje *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana batorego w Wilnie*, Poznań, 2005, s. 188; Z. K i a u p a, *Wilno w czasach pierwszych Wazów, Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, 2006, s. 94–95.

minės visuomenės sąlygomis, miestuose buvo einama, nors ir nenuosekliai, Ketverių metų seimo nutiestu keliu ir miestų gyventojų luominiai požymiai menko. XX a., pi-
lietinės visuomenės sąlygomis šie požymiai visai išnyko. Todėl XIX–XX a. bendrinio
Lietuvos miestų įvardijimo dvilypumas išnyko, teliko *miestas* – urbanizuota erdvė su
visais jos gyventojais.

* * *

Čia verta prisiminti *centrų* problemą. Istoriografijoje įprasta apibūdinti miestus
kaip vienokius ar kitokius centrus: prekybos ar amatų gamybos, administracinius (vals-
tybės sostinės, lokalsios administracijos – vaivadijų, paviėtų – centrai, stambių valdų
ar jų kompleksų centrai), bažnytinės organizacijos (vyskupijos, parapijos), kultūros,
gynybos ir pan. Nesunku pastebėti, kad konkrečios gyvenvietės kaip *centro* savybes
lemia įvairios gyvenvietės dalys ar jų funkcijos.

Kalbėdami apie miestą ar miestelį kaip prekybos ir amatų centrą turime galvoje
miestiečių ar miestelėnų bendruomenę, nes būtent jos narių, pirklių, smulkių prekeivių,
amatininkų, veikla daro gyvenvietę tokiu centru. Tačiau administraciniu centru gyven-
vietę darė ne miestiečių ar miestelėnų bendruomenė, o pilyje ar dvare, urbanistiškai
susiliejusiais su miestu ar prie jo prisiglaudusiais, reziduojantis valdovas ir jo dvaras,
vaivada, seniūnas, valdos savininkas ar administratorius su savo dvarais ir pareigūnais.
Tas pat pasakytina apie bažnytinės organizacijos centrą – gyvenvietę. Ją tokia irgi darė
ne miestiečiai ar miestelėnai, o joje nuolatinę rezidenciją turintis vyskupas su kapitula,
klebonas, stačiatikių archimandritas.

Kitais atvejais miestui ar miesteliui *centro* savybes suteikdavo įvairios gyvenvietės
dalys ar, tiksliau sakant, jose esančios institucijos ir jų gyventojai. Štai svarbiausias gy-
nybos centro objektas būdavo pilis ir vientisą kompleksą su ja sudarantys įtvirtinimai. Bet
Vilniaus miesto siena, šis miestietiškas objektas, taip pat buvo svarbi Vilniaus įtvirtinimų
dalis. Ir kai kuriuose kituose LDK miestuose buvo miestietiškų gynybos įtvirtinimų.

Bet aiškiausiai įvairių miestietiškų gyvenviečių dalių sąsajos matosi, kai kalbama
apie kultūros centrą. Vilnius buvo svarbus LDK laikotarpio kultūros centras, nes čia
reziduodavo valdovo dvaras, taip pat didikų dvarai, veikė bažnyčių institucijos: vysku-
pas su kapitula, vienuolynai, evangelikų reformatų sinodas, bažnyčių vedamos įvairių
konfesijų ir lygių mokyklos, įskaitant universitetą. Savo indėlį į miesto kultūrinį gyve-
nimą įnešdavo ir miestiečių bendruomenė.

Panašiai klostėsi kultūrinio gyvenimo reikalai kituose miestuose ar miesteliuose,
čia neišvengiamai susijungdavo miestietiškas, bajoriškasis ir bažnytinis pradai. Ži-
noma, miestas miestui nelygus, kultūrinio gyvenimo formos, intensyvumas ir kokybė
buvo labai įvairi, bet minėta jungtis praktiškai buvo visuotinė.

Svarbu pažymėti, kad miestas plačiąja prasme nebuvo tik kompaktiškoje urbani-
zuotoje erdvėje išsidėsčiusių jo įvairios socialinės ir teisinės prigimties dalių paprasta
suma. Šios dalys, jose veikusios institucijos ir jų gyventojai buvo susieti nuolatiniais

įvairialybiais ryšiais, kūrėsi formalios ar neformalios institucijos ar junginiai, kuriose skirtingos socialinės ir teisinės prigimties subjektai egzistavo ir veikdavo greta ir kartu – parapijos, mokyklos, brolijos, įgulos ir pan.

Taip LDK miestas siaurąja prasme, miestiečių ar miestelėnų bendruomenė, buvo luominės visuomenės struktūrinė dalis. O miestas plačiąja prasme, jungęs miestiečių ar miestelėnų bendruomenę, pilį, dvarą ar bajoro / didiko rūmus mieste su pilėnais ar dvarėnais, krikščioniškųjų konfesijų bažnyčias ir vienuolynus, nekrikščioniškas judaizmo – žydų ir karaimų, – ir islamo – totorių, – išpažintojų bendruomenes, savo egzistavimu tarsi priešinosi luominiam susiskaidymui, nors ardyti jį nebuvo pajėgus.

* * *

Taigi, norėdami apibrėžti LDK miestų istoriografijos objektą, formuodami miestų tyrimų problematiką ir rengdami konkrečių tyrimų klausimyną, turėtume atsižvelgti į šiuos teiginius:

Turime tyrimo objektų seką *konkretus miestas – konkretaus regiono miestai – LDK miestai*. Svarbūs ir prasmingi kiekvienos šios sekos grandžių tyrimai. Tik pabrėžtina, kad miestų grupavimas atsižvelgiant į dabartines valstybių sienas metodiškai nėra sėkmingas, būtina atsižvelgti į tiriamojo laiko regioninius skirtumus.

LDK egzistavo įvairaus teisinio statuso miestai – savavaldūs ir nesavavaldūs miestai, miesteliai. Visi jie yra LDK miestų istoriografijos objektai. Jei miestais laikysime tik savavaldžius miestus, iškreipsime LDK socialinės struktūros vaizdą.

Skirtinos dvi LDK miestų prasmės. Miestas siaurąja prasme – miestiečių bendruomenė ir jos gyvenama bei valdoma urbanizuota teritorija, plačiąja prasme – įvairios socialinės ir teisinės prigimties subjektų – miestiečių bendruomenė, pilis ar dvaras, bažnytinės institucijos, nekrikščioniškosios bendruomenės, – kompleksas, egzistuojantis konkrečioje urbanizuotoje erdveje. Konkrečių tokio komplekso dalių istorija gali būti atitinkamos istoriografijos šakos – valstybės, bajorų luomo, bažnyčios, žydų ir pan., – istorijos objektas. Bet tuo pačiu metu tų urbanistinio komplekso dalių istorijos, o ypač jų sąveikų ir kalbamo komplekso kaip visumos istorija yra ir LDK miestų istoriografijos objektas.

Akivaizdu, kad toks LDK miestų istoriografijos objekto apibūdinimas nėra visapusiškas. Norint, kad jis toks būtų, reikėtų kalbėti apie įvairias žmonių, taip pat ir miestų gyventojų, gyvenimo ir veiklos sferas – ūkis, kultūra, švietimas, teisė ir pan., – ir jų istorijas, apie įvairias socialines grupes, didžiąsias – luomai, konfesinės ir etninės grupės, – ir mažąsias – šeima, brolijos, cechai ir pan. bei jų istorijas. Tokių žvilgsnių į miestų istoriją iš įvairių žiūros taškų galimybių yra nepaprastai daug, nesiekiau jų net įvardyti. Čia norėjau apibūdinti svarbiausius luominės visuomenės, LDK atveju besiklostančios ar egzistuojančios, miestų išskyrimo iš tos visuomenės struktūrų požymius ar, kitaip sakant, miestų įvairovę parodančius ir tuo pačiu metu juos jungiančius požymius.

ABOUT THE OBJECT OF HISTORIOGRAPHY OF CITIES OF THE GREAT DUCHY OF LITHUANIA

Summary

ZIGMANTAS KIAUPA

In order to define the object of historiography of cities of the GDL, in formulating relevant themes of researches into cities and preparing a questionnaire for a specific research we should consider the following statements:

- We have a sequence of research objects *a specific city – cities of a specific region – cities of the GDL*. Researches into any sections of this succession are important and meaningful. However, it should be noted that grouping of cities considering the current borders of states, which was popular in the Soviet period, is not a successful act in terms of methods. Regional differences of the period in question should be taken into account and as a research stage the analysis of regional groups of cities is meaningful/as well as significance of the research stage to analyses of regional groups of cities/ ir kaip tyrimo etapas prasmingas regioninių miestų grupių tyrimai.

- The GDL had cities with various legal statuses: with self-rule and without self-rule, cities and towns. All of them are objects of historiography of cities of the GDL. If only self-rule cities were considered cities, the picture of a social structure of the GDL would be distorted.

- Two senses of cities of the GDL are to be distinguished. A city in its narrow sense is a community of urban residents and the urbanised territory inhabited and administered by such community, whereas a city in its broad sense is a complex of subjects of different social and legal nature, i.e. a community of urban residents, a castle or a manor, church institutions, non-Christian communities (Jews, Karaites, Tartars), existing in a specific urbanised space. History of separate parts of such complex may constitute an object of history of relevant branches of historiography, for instance, of state, nobility estate/class, church, Jews, etc. At the same time histories of those parts of the urban complex, particularly a history of their interactions and the complex as the entirety, is an object of historiography of cities of the GDL.

Obviously such description of the object of historiography of cities of the GDL is not comprehensive. In order to make it comprehensive, we need to talk about various spheres of life and activities of people, including the urban residents, such as economy, culture, education, law, etc. and their histories, as well as different social groups – the major – estates/classes, confessional and ethnic groups, and the minor – family, brotherhoods, guilds, etc. histories. There are a lot of possibilities for such aspects of city history from various points of view and I have, and the not even attempted to list them. The present paper is intended to describe the key characteristics distinguishing cities from the structures of the estate/class-based society which in the case of the GDL was still developing or existing, in other words the features indicating a variety of cities and at the same time uniting them.

Gauta 2007 m. spalio mėn.

Zigmantas Kiaupa (g. 1942). Kauno VDU istorijos katedros profesorius, Lietuvos istorijos instituto vyr. mokslo darbuotojas. Kelių knygų, daugelio mokslinių straipsnių, spausdintų Lietuvoje, Lenkijoje, Ukrainoje, Vokietijoje ir kitur autorius. Tyrinėjimų kryptys: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė istorija; miestų ir miestiečių istorija; šaltiniotyra; Lietuvos kultūros paveldo užsienyje reikalai.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius 01108

El. paštas: kiaupa@istorija.lt